

اصول و مبانی شورا از منظر امام علی(ع)

علیرضا میرزاحمد*

چکیده

شورا از اصول بدیهی و ضروری اسلام است که در اداره امور جامعه و تحکیم روابط اجتماعی نقشی به‌سزا دارد. این امر مهم و حیاتی را ضوابط و معیارهایی است که رعایت آنها آدمی را در تصمیم‌گیری‌ها از خطا و لغزش مصون می‌دارد و تلاش وی را در دفع مضار و جلب منافع و مصالح عمومی به نتیجه می‌رساند. از این‌رو، هیچ‌کس از مشورت‌جویی و نظرخواهی و بهره‌گیری از آرا و افکار و تجارب مشاوران متعهد و متخصص بی‌نیاز نیست. علاوه بر آیات صریح قرآن کریم درباره شورا و مشورت و ترغیب بدان، در تعالیم پیشوایان معصوم، به‌ویژه امام علی(ع)، بدین مهم از زوایای گوناگون پرداخته شده و از اصول و آداب آن به طرز بدیع سخن رفته که در خور مطالعه و بررسی دقیق و همه‌جانبه است. در این مقاله با تأکید بر عظمت اندیشه ملکوتی حضرت علی(ع) و تفوق آن بر افکار و آرای بشری تلاش شده است به مبانی شورا در اندیشه علوی، با محتوا و اهدافی متعالی، توجه شود. بدین منظور، طرحی در تطبیق نظریات امام(ع) با آیات شورا ارائه شده و در آن از اهمیت و ضرورت، فواید و آثار، اصالت و حجیت و نیز حدود و جایگاه مشورت سخن به‌میان آمده و سپس جنبه‌های ایجابی و سلبی آن در طیفی وسیع تبیین شده است که در واقع انسان‌شناسی شورا از دیدگاه امام علی(ع) را تداعی می‌کند.

کلیدواژه‌ها: قرآن کریم، امام علی(ع)، شورا و مشورت، احکام، موضوعات، اهل حل و عقد، آداب شورا، انسان‌شناسی شورا.

مقدمه

* دانشیار گروه زبان و ادبیات عرب پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی mirzamohammad@ihcs.ac.ir
تاریخ دریافت: ۸۹/۹/۲۰، تاریخ پذیرش: ۸۹/۱۱/۲۵

شورا در مکتب اسلام، جایگاهی بلند و والا و اهمیتی بهسزا دارد، بهویژه که می‌توان آن را در دو بعد انفرادی و اجتماعی مطرح و درباره آن بحث و بررسی کرد. بعد انفرادی غالباً جنبه اخلاقی دارد و بعد اجتماعی قطعاً در پیشبرد فعالیت‌های هدفدار سیاسی، رشد مطلوب اقتصادی و بهرهوری صحیح فرهنگی مبتنی بر عقل و شرع بسیار مؤثر است.

علاوہ بر آیات بی‌شمار درباره شورا، جوامع روایی و متون تاریخی آکنده از اخباری است که از کاربرد مشورت در سنت نبوی و سیرت معصومین(ع) حکایت دارد.

این همه توجه و اهتمام به شورا و مشورت دلالت بر آن دارد که اسلام نه تنها به دربندکشیدن اندیشه‌ها در محدوده‌ای خاص - چه حزبی و چه مکتبی - فرا نمی‌خواند، بلکه بر آزاداندیشی و استماع آرای گونه‌گون و پیروی از نیکوترین آنها تأکید می‌ورزد و بر این اساس، انسان را از خودرایی و تکروی در تصمیم‌گیریها برحذر می‌دارد.

درواقع مشورت موهبتی الهی است که استعدادها را شکوفا، ذهن‌ها را نیرومند و اندیشه‌ها را بارور می‌سازد، سطح درک و دریافت و فراگیری را ارتقا می‌بخشد، زمینه نظارت عمومی را در امور جامعه فراهم می‌آورد، و به انسان‌ها امکان می‌دهد که درقبال مسائل اجتماعی که در آن بهسر می‌برند، احساس مسئولیت کنند.

از آنجا که مشورت و هم‌اندیشی، آدمی را بهخود متکی می‌سازد و از داشتن امکانات و مقدرات سازنده آگاه می‌کند و او را به اصل تفاهم و ایجاد هماهنگی در زندگی واقف می‌گرداند، می‌توان به شایستگی وی در برخورداری از حیات مستند به عقل و شعور پی برد.

با نظری اجمالی به محصول اندیشه‌های الهی و بشری در طول تاریخ، درمی‌یابیم که کمتر مکتب فکری یافت می‌شود که اصل راهبردی مشورت را کانون توجه خود قرار نداده باشد. بی‌گمان ثمره مطالعات قدیم و جدید بسیاری از اندیشمندان، بهترین گواه بر این مدعا است.

در این راستا، امام علی(ع) با جامع‌نگری و ژرف‌اندیشی حکیمانه، که از خصایص فرابشری منحصر به فرد او است، درباره شورا و مشورت سخنانی ایراد فرموده و راهکارها و دستورالعمل‌هایی ارائه داده است که با به‌کار بستن آنها می‌توان این مهم را در مسیری صحیح و اصولی به جریان انداخت. از این‌رو، پژوهش حاضر بر آن است

که شورا را از دیدگاه آن حضرت (ع) بررسی و تحلیل کند و در تبیین اصول و مبانی قرآنی آن، به روشی تطبیقی روی آورد و سرانجام، تصویری روشن از انسان‌شناسی شورا به دست دهد. بدیهی است که این اهداف با طرح مباحثی در تعریف شورا، مفاد و مدلول آیات شورا، عوامل سازنده و بازدارنده شورا و اخلاق و آداب رایزنی محقق خواهد شد.

به هر حال، از تأکیدهایی ژرف و بیدارگر و توصیه‌هایی سودمند و رهگشایی امام علی (ع) برمی‌آید که شور و مشورت یکی از اصول مهم و مترقی اسلام است که اگر علم و آگاهی و تخصص مجهز شود و به زیور فضیلت و ورع و تقوا آراسته آید، بی‌تردید ثمرات بسیار مفید و ارزنده به ارمغان خواهد آورد و جامعه را به سمت رشد و تعالی و بالندگی سوق خواهد داد. در این راستا، هرگز نباید از نقش مؤثر ارتباطات، برنامه‌ریزی، قانونمندی و آزاداندیشی غافل بود، چه بی‌توجهی بدان‌ها شورا را خلل‌پذیر و ناکارآمد خواهد ساخت.

مفهوم شورا

«شورا» در لغت به معنای «مشورت، مشاورت، رایزنی، کنکاش، سگالش، شور و تبادل فکر و نظر» است (دهخدا، ۱۳۲۵ ش به بعد: ذیل «شوری»؛ سجادی، ۱۳۷۹ ش: ۱۷۹۹/۳) و در اصطلاح هیئتی را گویند که برای مشورت در امری گرد هم آیند (معین، ۱۳۶۰ ش: ۲۰۸۸/۲) و به نظری متقن و نتیجه‌ای معقول و منطقی دست یابند. در مفردات راغب آمده است: الفاظ «تشاور، مشاوره و مشورت» به معنی نظرخواهی فردی از فرد دیگر است (راغب اصفهانی، بی‌تا: ۲۷۰)؛ و به گفته صاحب مقاییس، «مستشیر» کسی را گویند که در امری از دیگری نظر خواهد. (ابن فارس، ۴۰۴ ا: ۲۲۷/۳)

واژه «شورا» و مشتقات آن به لفظ «تشاور»، «شاور»، و «شوری» در قرآن کریم به کار رفته و در آیه سی‌ودوم سوره نمل نیز بدون اشاره لفظی به موضوع «شورا» پرداخته شده است. اصولاً «شورا» اصطلاحی قرآنی و مأخوذ از جمله «... و أمرهم شوری بینهم...» است که ضمن آیه سی و هشتم سوره شوری مذکور افتاده و نام سوره نیز از همین آیه گرفته شده است. شوری، چهل و دومین سوره قرآن است

که در مگه نازل شده^(۱) و «حم عسق» نیز نام گرفته و جزو سوره‌های «مثنائی» و «حم» به‌شمار آمده است. (سیوطی، بی‌تا: ۱/۱۰، ۶۴) این سوره پنجاه و سه آیه دارد و محور اصلی بحث در آن، مسئله وحی است.

از آنجا که شورا در کلام و اندیشه علوی مبتنی بر عقل و شرع است و ریشه‌ی وحیانی دارد، مقایسه و تطبیق آن با قرآن کریم که برترین معیار ارزشیابی ارزش‌ها و دقیق‌ترین میزان سنجش آثار فکری انسان‌ها است، ضروری تشخیص داده شد. از این‌رو، بخش _____ به بحث در آیات شورا اختصاص یافت تا زمینه‌ی این تطبیق فراهم آید و مزایای منحصر به فرد سخنان گهربار امام علی(ع) در پیوندی استوار و ناگسستگی با کلام وحی بیش از پیش روشن شود.

تأملی در مبانی قرآنی شورا

با امعان نظر در آیاتی که به موضوع شور و مشورت اشاره دارد، به‌خوبی می‌توان جلوه‌های گوناگون اخلاقی، اجتماعی، سیاسی و نظامی آن را ملاحظه کرد و به نقش سازنده و سودمندش در تمشیت امور واقف آمد. این آیات عبارتند از:

(الف) «فإن أَرَادَا فِصَالًا عَنْ تَرَاضٍ مِنْهُمَا وَتَشَاوُرٍ فَلَا جُنَاحَ عَلَيْهِمَا...» (بقره، ۲۳۳/۲): هرگاه پدر و مادر بخواهند با رضایت و مشاورت یکدیگر، فرزندشان را از شیر بازگیرند، گناهی بر آنان نباشد... .

در این آیه شریفه، از نقش مؤثر و کارساز مشورت در از شیر گرفتن کودک قبل از موعد مقرر سخن رفته و به والدین اجازه داده شده است که با صلاح‌دید و توافق یکدیگر و پس از همفکری و تبادل نظر می‌توانند به‌این کار اقدام کنند. با توجه به مدلول آیه که رعایت حق زن را در زندگی زناشویی نوید می‌دهد و بر تحکیم بنیان خانواده صحه می‌نهد، می‌توان به‌این نکته پی برد که در فرهنگ و تفکر قرآنی، شیردادن به کودک برای زن یک حکم وجوبی تغییرناپذیر نیست، بلکه حقی است برای وی که در انجام آن کاملاً آزاد و مختار است و هر وقت بخواهد، می‌تواند از آن امتناع ورزد؛ منتها وقتی باب مشورت گشوده شود، احساس مسئولیت در قبال فرزند قوت می‌گیرد و تشویش و نگرانی از میان برمی‌خیزد و توافق و تراضی به نحو مطلوب حاصل می‌آید. این مشاورت که محدوده آن اجتماع کوچک و ابتدایی خانواده است، از نوع انفرادی به‌شمار می‌رود و جنبه اخلاقی و تربیتی در آن غلبه دارد.

ب) «قالت يا ايها الملؤا أفتونى فى أمرى ماكنت قاطعة أمرا حتى تشهدون.» (نمل، ۳۲/۲۷): زن گفت: ای مهربان! مرا در کارم نظر دهید که من تاکنون بی حضور شما به هیچ کاری تصمیم نگرفته‌ام.

موضوع بحث در این آیه، رایزنی ملکه سبا (بلقیس) با بزرگان قوم خویش است، تا از این طریق بتواند در پاسخ حضرت سلیمان (ع) که او را به یکتاپرستی دعوت کرده بود، چاره‌اندیشی کند. در این راستا، بحث در مفهوم پاره‌ای از الفاظ آیه ضروری است:

۱. واژه «ملاً» بیانگر آن است که اشخاص مورد خطاب بلقیس افراد عامی و عادی نبوده‌اند، بلکه اشراف و بزرگان قوم او بودند (ابن فارس، ۴۰۴: ۱ق: ۳۴۶/۵؛ ابن‌منظور، ۴۱۴: ۱ق: ۱۶۶/۱۳) و در امور سیاسی و اجتماعی دستی توانا داشتند. زبان‌دانان عرب، «ملاً» را گروهی دانند که بر رأی و نظری فراهم آیند و دیدارشان بینندگان را به شگفتی وادارد. (راغب اصفهانی، بی‌تا: ۴۷۳) از این تعریف برمی‌آید که «ملاً»، نخبگان صاحب درک و درایت و تشخیص بوده و به اهل حلّ و عقد شهرت داشته‌اند.

۲. واژه «افتاء» به معنای «فتوادادن» و «اظهار نظر کردن» است که چون در کنار لفظ «امر» قرار گیرد، مشورت را به ذهن متبادر می‌سازد.

۳. فقرة «ماكنت قاطعة أمراً» حکایت از آن دارد که ملکه سبا در تصمیم‌گیری‌ها مشورت می‌کرده و از خودرأیی اجتناب می‌ورزیده است.

بر این اساس، آیه مزبور به دو ویژگی درباب شورا اشاره دارد: نخست آنکه مشورت با کسانی روا است که عقل سلیم و تدبیر و فضیلت و تقوا و دانش و بینش کافی داشته باشند و دو دیگر آنکه باید از خودرأیی در کارها احتراز کرد، چراکه خودرأیی جز لغزش و تباهی و ندامت در پی نخواهد داشت.

ج) «فبما رحمة من الله لنت لهم ولو كنت فظا غليظ القلب لانفضوا من حولك فاعف عنهم و استغفر لهم و شاورهم فى الأمر فإذا عزمت فتوكل على الله إن الله يحب المتوكلين.» (آل عمران، ۱۵۹/۳):

ای پیامبر! به لطف و عنایت خدا است که تو با آنان نرمخوی و مهربان شده‌ای و اگر تندخوی و سخت‌دل بودی، از گرد تو پراکنده می‌شدند. پس از ایشان درگذر و

برای آنها امرزش خواه و در کارها با آنان مشورت کن و چون به کاری تصمیم گرفتی، به خدا توکل کن که خدا توکل‌کنندگان را دوست دارد.

این آیه شریفه گرچه مشتمل بر برنامه‌های کلی و اصولی است، به غزوة احد مربوط می‌شود که چون براساس مشاوره نظامی آغاز شد و به شکست سپاه اسلام انجامید و در این رهگذر، پیامبر اکرم (ص) با اعتراض مواجه شد، خدای تعالی در تأیید روش حضرتش آن را فرو فرستاد. (طباطبائی، ۱۳۹۰ - ۱۳۹۴ق: ۵۶/۴) با دقت در مفاد آیه می‌توان به نکاتی دست یافت که درخور توجه است:

۱. از ألفاظ «أعف»، «استغفر»، «شاور»، «عزمت»، «توکل» چنین برمی‌آید که خطاب آیه متوجه کسی جز رسول اکرم (ص) نیست. در این خطاب، آن حضرت (ص) به رعایت اموری از جمله مشورت کردن با دیگران فرمان می‌یابد که فقرة «و شاورهم فی الأمر» مؤید آن است.

۲. از آنجا که قیدوشرطی برای افراد طرف مشورت ذکر نشده است، امکان دارد تصور شود که مقصود عموم مردم روزگار پیامبر (ص) بوده‌اند، درحالی‌که از فحوای آیات پیشین معلوم می‌شود که آن افراد جز مؤمنان صالح و بخرد و بافضیلت نبوده‌اند. این نکته را باتوجه به کاربرد صنعت ادبی التفات، یعنی انصراف خطاب از «مؤمنان» به «پیامبر» (ص) در آیات ۱۵۷ تا ۱۵۹، به‌خوبی می‌توان دریافت.

همچنین عقل سلیم حکم می‌کند که اعضای شورا باید واجد صلاحیت کافی در علم و عمل باشند؛ زیرا نظر به اینکه هدف از مشورت، به‌دست‌آوردن رأی صائب در اصلاح امور اجتماع و صیانت از منافع و مصالح همگانی است، هرگز نمی‌توان از دانش و بینش بی‌نیاز بود.

افزون بر این، مقام شامخ رسالت که هم از جانب حق تعالی به مشورت با دیگران مأمور شد و هم خود با تعبیر «أشیروا علیّ» اصحاب را در موقعیت‌های گوناگون به مشورت فرامی‌خواند و نظرشان را جویا می‌شد (ابن‌هشام، بی‌تا: ۱۸۸/۲، ۱۹۲ و ۱۶/۳؛ ابن‌حنبل، ۱۴۱۴ق: ۳۷/۴ و ۴۳۱/۵؛ ابوالفتوح رازی، ۱۳۵۶ ش: ۱۶۶/۳)، چگونه امکان داشت با نظرخواهی از افراد فاقد درک و درایت و تقوا به نفع انسان‌ها ابراز عقیده کند؟ به گواهی تاریخ، آن حضرت (ص) با بزرگانی چون علی‌بن‌ابی‌طالب(ع)، سلمان، مقداد، اسامة بن زید، سعدبن‌معاذ و حباببن‌منذر مشورت

می‌کرد که همگی اهل فضل و کمال و مورد وثوق بودند. (ابن هشام، بی‌تا: ۱۳۴/۳، ۱۹۰ و ۱۹۲/۶؛ رفیع‌الدین همدانی، ۱۳۵۹ - ۱۳۶۰ ش: ۵۴۵/۲ - ۵۴۶)

۳. پیامبر هرچند در تصمیم‌گیریهای مهم شرکت می‌جست و با مؤمنان پاکدین و بافضیلت مشاوره می‌کرد، هرگز به متابعت از رأی و نظر ایشان ملزم نبود؛ چه، وی گذشته از ارتباط و حیاتی، خود اندیشه‌های بلند و اراده‌ای نیرومند داشت. بنابراین، مشاوره آن حضرت (ص) پیش از آنکه برای وی فایده‌ی داشته باشد، برای اعضای شورا مفید و سودمند بود و در احیای شخصیت، تجدید حیات فکری و روحی، جلب محبت و تألیف قلوب ایشان تأثیر به‌سزا داشت. افزون بر این، آن حضرت (ص) می‌خواست از طریق مشاوره، دوست از دشمن، موافق از مخالف و خیرخواه از بدخواه شناخته شود و مشاوره وی سرمشقی عملی برای امت مسلمان در طول تاریخ بوده باشد. (طبرسی، ۱۴۰۸ق: ۸۶۹/۲)

از بحث در این آیه می‌توان به نکاتی در ارتباط با موضوع شورا پی برد، از جمله: تأکید بر اهمیت و فواید و آثار شورا و ترغیب به مشاوره با افراد مؤمن و متخصص و مورد اعتماد برای حل و فصل مشکلات و معضلات اجتماعی، اقتصادی، سیاسی و فرهنگی و نیز افزایش توان دفاعی در رویارویی با دشمن.

د: «والذین استجابوا للربهم و أقاموا الصلوة و أمرهم شوری بینهم و ممارز قناهم ینفقون» (شوری، ۳۸/۴۲): و آنان که به دعوت پروردگارشان پاسخ گفتند و نماز برپای داشتند و کارشان برپایه مشورت با یکدیگر است و از آنچه روزی‌شان کرده‌ایم، انفاق می‌کنند.

در این آیه، «شورا» مفهومی وسیع و طیفی گسترده دارد و امور فردی و اجتماعی را دربر می‌گیرد، بدین معنی که مسلمانان می‌توانند در کارها با یکدیگر مشورت کنند؛ دیگر فرق نمی‌کند که امر دنیوی باشد یا اخروی، مادی باشد یا معنوی، جزئی باشد یا کلی. اصولاً طرح مسئله شورا همراه با نکر پارهای از اوصاف مؤمنان^(۲) نه تنها بر هدفداری اعضای شورا صحه می‌گذارد، بلکه حکایت از آن دارد که برخورداری از علم و آگاهی و عدالت و تقوا در مقام مشورت، امری ضروری و اجتناب‌ناپذیر است. بنابراین، مؤمنان متعهد و متخصص چنانچه محل مشورت قرار گیرند، با تدبیر و تفکر به اتخاذ تصمیم روی آرند و از سر خیرخواهی اظهار نظر کنند. با به‌کارگیری چنین شیوه‌ای می‌توان شورا را قوت بخشید، بدون آنکه ضعف و فتور و لغزش در آن راه یابد:

مشورت کن با گروه صالحان
امرهم شوری برای این بود
بر پیمبر امر شاورهم بدان
کز تشاور سهو و کژ کمتر رود

(مولوی، ۱۳۶۳: ۴۲۱/۳)

از جمع‌بندی این مباحث قرآنی می‌توان به‌این مهم دست یافت که شورا با عواملی سازنده و بازدارنده روبه‌رو است. عوامل سازنده در واقع مجموعه ارزش‌هایی است که احراز آنها در تحکیم و ثبات شورا و تأثیر آن در بهبود اوضاع و تمشیت امور نقش اساسی دارد؛ در مقابل، عوامل بازدارنده به ضد ارزش‌هایی اطلاق می‌شود که ا تصاف به‌آنها موجب ضعف و قنور و بی‌اعتباری شورا خواهد بود. به‌دیگر سخن، در قرآن کریم، اموری که آدمی نیازمند مشورت در آنها است، در دو بعد انفرادی و اجتماعی مطرح می‌شود، از اهمیت و فواید و آثار شورا سخن به‌میان می‌آید، به‌مشاوره با صاحبان عقل و درایت و تدبیر و تقوا ترغیب و از مشورت با افراد نابخرد و خودرأی و فاقد درک و تشخیص نهی می‌شود.

شورا در اندیشه علوی

امام علی(ع) به پیروی از قرآن کریم در موضوع شورا و خصایص و مزایای آن به تفصیل سخن گفته و به تبیین عوامل سازنده و بازدارنده آن از جمیع جهات پرداخته است که پس از مطالعه و بررسی دقیق می‌توان آنها را در مقام تطبیق بدین شرح دسته‌بندی کرد:

اهمیت و ضرورت مشورت

در بیان اهمیت مشورت و لزوم پرداختن به‌آن جز این نشاید گفت که کمتر کار مهمی بی‌نظرخواهی به سامان خواهد رسید. مشورت و نظرخواهی، از اصول بدیهی و ضروری دین مبین اسلام است که نه‌تنها نقشی سازنده دارد، بلکه نگاهدارنده از خطاها و زیان‌ها و انحراف‌ها است و بی‌توجهی به‌آن یا از بی‌اطلاعی است و یا معلول خودرأیی و کژاندیشی. ضرورت این امر حیاتی برای رهبران و مدیران جامعه و مقامات دینی و مذهبی بس شدیدتر است و هیچ‌کس در هر مقام و منصبی از رایزنی با صاحبان نظران متعهد و امین و بابصیرت و به‌رهمندی از آرا و تجارب سودمندشان بی‌نیاز

۱۳۰ اصول و مبانی شورا از منظر امام علی(ع)

کلمات گهربار زیر به آن اشاره دارد:

لامظاهرة أوثق من المشاورة. (شريف رضى، ۱۳۸۷ق: ۴۸۸؛ مجلسی، ۱۴۰۳ق: ۱۰۰/۷۵): هیچ همپشتی ای مطمئن تر از مشورت کردن نباشد.
كفى بالمشاورة ظهيرا. (آمدی، ۱۳۶۶ش: ۵۷۱/۴)
در پشتیبانی، رایزنی بس.
لاظهير كالمشاورة. (شريف رضى، ۱۳۸۷ق: ۴۷۸)
هیچ پشتیبانی همچون مشاوره نیست.
نعم الاستظهار المشاورة. (آمدی، ۱۳۶۶ش: ۱۶۴/۱)
مشورت نیکو پشت گرمی است.

این احادیث حکایت از آن دارد که بهترین تکیه‌گاه در رفع نابسامانی‌های مادی و معنوی، مشورت کردن با دیگران و بهره‌مند شدن از رأی و نظر آنان است. البته، مشورت‌دهنده باید خردمندی آگاه، آزاده‌ای دیندار، دوستی یکدل و رازداری امین باشد تا مشورت سودمند افتد و به نتیجه‌ای مطلوب بیانجامد.

ب) مشورت مایه رشد و صلاح است

آدمی در هر مرتبه‌ای از شناخت و دانش و خرد که بوده باشد، ناگزیر از همفکری و تبادل نظر با دیگران خواهد بود تا با بهره‌گیری از آرا و تجربیات آنان، امور را حل و فصل کند و راه رشد و صلاح را فراروی خویش هموار سازد. امام علی(ع) در این باره فرماید:

ما استنبط الصواب بمثل المشاورة. (آمدی، ۱۳۶۶ش: ۶۴/۶)
مشاوره، بهترین راه دست‌یافتن به حق و صواب است.
الاستشارة عين الهداية. (شريف رضى، ۱۳۸۷ق: ۵۰۶)
مشورت‌خواهی، خود عین هدایت است.

یعنی آدمی را در رسیدن به مطلوب راه می‌نماید.

این تأکیدهای ژرف و دقیق و بیدارگر بیانگر آن است که از مشورت کارها به صلاح آید و مشورت جوینده طریق رشد و صواب را ببیند؛ چنان‌که پیامبر اکرم(ص) فرمود:

ما من رجل يشاور أحداً إلا هدى إلى الرشده. (طبرسی، ۱۴۰۸ق: ۵۱/۹؛ مجلسی،

۱۴۰۳ق: ۱۰۵/۷۸

ج) در مشورت، لغزش و پشیمانی راه ندارد

چنانچه مشورت و نظرخواهی به روشی اصولی و منطبق بر موازین اسلامی انجام گیرد و از اندوخته‌های فکری صاحب‌نظران دین‌باور در هر موضوع با دقت و هشیاری استفاده شود، می‌توان با طیب خاطر به مطلوب دست یافت و در این رهگنر، از خطا و ندامت مصون بود و از هلاکت و گمراهی در امان ماند. امیر مؤمنان (ع) را در این خصوص کلماتی است نغز و حکمت‌آمیز:

ما حار من استخار ولاندم من استشار^(۳) (مجلسی، ۱۴۰۳ق: ۱۰۰/۷۵)

هر که خیر جست، حیران نشد و هر که مشورت خواست، پشیمان نشد.

مشورت در کارها واجب تا پشیمانی در آخر کم بود

(مولوی، ۱۳۶۳ش: ۳۷۲/۱)

ما ضلّ من استشار. (آمدی، ۱۳۶۶ش: ۵۰/۶)

هر که مشورت کرد، گمراه نشد.

المستشير متحصن من السقط. (آمدی، ۱۳۶۶ش: ۳۱۶/۱)

مشورت‌کننده از خطا و لغزش مصون ماند.

ما عطب من استشار. (مجلسی، ۱۴۰۳ق: ۱۰۵/۷۵)

هر که مشورت کرد، به هلاکت نیفتاد.

از مدلول این کلمات استنباط می‌شود که نمی‌توان با هر فردی مشورت کرد و از هر فردی نظر خواست، مگر آنان که به دانش، بینش، خرد، تجربه، عدالت، تقوا و خیرخواهی شناخته شده باشند. بدیهی است چنانچه مجموعه این فضایل در اعضای شورا فراهم آید و اصول و ضوابط مشاوره کاملاً رعایت شود، به یقین شورا موفقیت‌آمیز و ثمربخش خواهد بود.

شایان ذکر است که اگر شورا با حفظ دقیق ضوابط و آداب رایزنی، به عللی ناکام ماند و به نتیجه‌ای نامطلوب و خلاف واقع بیانجامد، خدشه و خللی متوجه اصالت مشورت نخواهد بود؛ زیرا این خلاف واقع، ناشی از نادانی و کژاندیشی و خودرأیی نیست، بلکه معلول ضعف و عجزی ناخواسته و غیرارادی است و بدین جهت، ایراد و اشکالی بر آن وارد نیست.

د) خیر و برکت همه در مشورت است

دیگر فایده شورا که در کلام آن امام همام بر آن تأکید شده، خیر و برکت نهفته در آن است که چون در عمل بروز و ظهور یابد، آدمی را از حیرت و سرگردانی برهاند و به سرمنزل مقصود برساند:

جماع الخیر فی المشاورة و الأخذ بقول النصیح. (آمدی، ۱۳۶۶ش: ۳۶۸/۲)
همه خوبی‌ها در مشورت کردن و به‌کار بستن گفتار اندرزگو است.
خوافی الآراء تکشفها المشاورة. (آمدی، ۱۳۶۶ش: ۴۶۶/۳)
مشورت و نظرخواهی، آرای پنهان را آشکار می‌سازد.

غرض آن است که مشورت در بروز و ظهور اندیشه‌های درست نقشی به‌سزا دارد و به‌رهمندی از سرمایه فکری دیگران، بدون نظرخواهی امکان‌پذیر نیست. در این راستا، دیگر بزرگان نیز مشورت کردن را خجسته و مبارک خوانده‌اند؛ چنان‌که امام باقر(ع) ضمن نامه‌ای که به علی‌بن‌مهزیار نوشت، مشورت را چنین ستود: «إن المشورة مبارکة» (مجلسی، ۱۴۰۳ق: ۱۰۳/۷۵) و امام کاظم(ع) خطاب به هشام فرمود: «مشاورة العاقل الناصح یمن و برکة و رشد و توفیق من الله» (ابن‌شعبه‌الحرانی، ۱۳۶۳ش: ۳۹۸).

ترغیب به مشورت

علاو بر آیات صریح قرآن کریم درباره شورا و مشورت و ترغیب به آن، در تعالیم رهگشا و روشنگر پیشوایان دین نیز از این امر مهم حیاتی بارها سخن رفته و با تعبیر خردپسند و شیوا بر لزوم رعایت آن بسیار توصیه و تأکید شده است؛ چنان‌که امام علی بن ابی طالب(ع) فرمود:

شاور قبل أن تعزم و فکر قبل أن تقدم. (آمدی، ۱۳۶۶ش: ۱۷۹/۴)
پیش از آنکه قصد کاری کنی، مشورت کن و پیش از آنکه دست به‌کاری زنی، نیک بیندیش!
تا نکنی جای قدم استوار پای منه در طلب هیچ کار
(نظامی، ۱۳۴۳: ۱۳۳)

إذا عزم فاستشر. (آمدی، ۱۳۶۶ش: ۱۱۶/۳)

هر گاه به‌کاری تصمیم گرفتی، مشورت کن.
إذا أمضيت أمراً فامضه بعد الروية و مراجعة المشورة. (آمدی، ۱۳۶۶ش: ۱۵۹/۳)
چون آهنگ انجام کاری کنی، پس از اندیشه و مشورت کردن بدان بپرداز.
شاوروا فالنجح في المشورة. (آمدی، ۱۳۶۶ش: ۲۶۴/۳)
مشورت کنید که پیروزی در مشاوره است.
إلما حضّ علي المشاورة لأن رأي المشير صرف و رأي المستشار مشوب بالهوي.
(آمدی، ۱۳۶۶ش: ۹۲/۳)
به مشورت از آن روی ترغیب شده است که نظر مشورت‌دهنده خالص و بی‌شائبه باشد و نظر مشورت‌جوینده به خواهش نفس آمیخته.

معمولاً وقتی انسان با کسی مشورت می‌کند، از پیش به نفع خویش می‌اندیشد و به آن تمایل نشان می‌دهد؛ اما شخصی که با او مشورت می‌کنند، چون هیچ‌گونه سابقه ذهنی از موضوع ندارد، نمی‌تواند غرض خاصی را دنبال کند و قطعاً رأیی خریدپسند و به‌دور از هر شائبه ارائه خواهد کرد که به صواب نزدیکتر است.
این همه تأکید بر اهمیت و لزوم و فواید رأی‌آزمایی و ترغیب به مشاوره با خردمندان بصیر و کارآزموده، حکایت از آن دارد که امر عظیم مشورت در اصل بزرگ نعمت خداوندی است که استعدادها را شکوفا، ذهن‌ها را نیرومند و اندیشه‌ها را بارور می‌سازد، سطح درک و دریافت و فراگیری را بالا می‌برد، فرهنگ را به‌نحو مطلوب در جامعه گسترش می‌دهد و زمینه نظارت عمومی را در اجتماع فراهم می‌آورد.

جنبه‌های ایجابی و سلبی شورا

مشورت‌خواهی و مشورت‌دهی را اخلاق و آداب ویژه‌ای است که با شناخت و رعایت دقیق آنها راه وصول به مطلوب هموار خواهد شد. در این راستا نباید از نظر دور داشت که سند و دلیل اصالت مشورت در مکتب اسلام، هم عقل است و هم نقل؛ چه براساس این دو حجّت درونی و بیرونی الهی است که می‌توان به هدف غایی مشورت دست یافت، بدین معنی که اولاً به‌حکم عقل سلیم جایز نیست آدمی در حلّ و فصل امور تنها به‌نظر خویش بسنده کند و خود را از آرا و افکار و تجارب دیگران بی‌نیاز بیند و ثانیاً در تعالیم اسلامی به اجتناب از خودرأیی و اهتمام در نظرخواهی

و بهره‌بردن از آرای گوناگون و دقت و تأمل در گزینش رأی صواب پس از مقایسه آنها با یکدیگر توصیه شده و بر مراعات حکمت در مشورت‌خواستن و خیرخواهی و یکرویی در مشورت‌دادن بسیار تأکید شده است. منتها بحث در این است که مشورت کردن با چه کسانی مجاز است و با چه کسانی ممنوع. در فرهنگ حکمت آثار علوی، به‌منظرخواهی از اشخاص آراسته به فضایل انسانی ترغیب شده و از مشورت کردن با افراد آلوده به رذایل نفسانی نهی شده است؛ که پس از طرح و تحلیل و ارزیابی مختصات هر دو گروه، انسان‌شناسی شورا از دیدگاه امام علی(ع) شکل خواهد گرفت.

در جواز مشورت با اشخاص واجد صلاحیت

در سخنان گهربار امیرمؤمنان(ع)، به رایزنی با صاحبان دانش و بینش و بصیرت و تقوا و مشاوران شایسته و امین و بخرد و خیرخواه فراوان دعوت شده است؛ که به‌طور مشخص خردمندان، پرهیزکاران، تجربه‌دیدگان، دوراندیشان، اندیشمندان و دانشمندان را دربرمی‌گیرد.

مشورت با خردمندان

مشورت با خردمندان، نشانه دوراندیشی است که نه تنها موجب رشد و تعالی و کامیابی مشورت‌جوینده است، بلکه وی را از خطا و لغزش حفظ می‌کند؛ چه، خرد به تعبیر معصوم(ع)، پایه شخصیت انسان است و زیرکی و فهم و علم همه از آن سرچشمه می‌گیرد. (کلینی، ۴۰۱/۱: ۲۵/۱) مولا محسن فیض نیز در این باره گوید: عقل سرچشمه علم است و مطلع و اساس آن؛ و همان‌طور که میوه از درخت است و نور از خورشید و رؤیت از چشم، علم نیز از عقل نشأت می‌گیرد. (فیض کاشانی، ۱۳۶۱ش: ۱۶۹/۱) در هر حال، باتوجه به کلمات گهربار حضرت علی(ع) می‌توان به نقش مؤثر خرد در

مقام مشورت پی برد:

شاور نوي العقول تأمن الزلل والندم. (آمدی، ۱۳۶۶ش: ۱۷۹/۴)

با خردمندان مشورت کن تا از لغزش و پشیمانی در امان مانی.

من شاور ذوی العقول استضاء بأنوار العقول. (آمدی، ۱۳۶۶ش: ۵/۳۳۶)
هر کس با خردمندان مشورت کند، از پرتو خردها روشنی یابد.
من شاور ذوی التھی والألباب فاز بالثجح والصواب. (آمدی، ۱۳۶۶ش: ۵/۳۳۷)
آن کس که با خردمندان مشورت کند، پیروزی یابد و به راه حق و صواب باز آید.
الحزم النظر فی العواقب و مشاوره ذوی العقول. (آمدی، ۱۳۶۶ش: ۲/۸۰)
دورانیشی آن است که به پایان کارها بنگرند و با خردمندان مشورت کنند.
من شاور ذوی الألباب دلّ علی الصواب. ^(۴) (مفید، ۱۳۹۹ق: ۱۵۸)
هر کس با خردمندان مشورت کند، بدانچه صواب است راهنمایی شود.

بدیهی است که خردمندی در مشورت‌دهنده شرط لازم است نه کافی، و
نظرخواهی از خردمند آنگاه مفید و سودمند افتد که به زیور خصال نیکو از جمله ورع
و تقوا آراسته باشد، چنان‌که رئیس مذهب جعفری فرمود:

استشر العاقل من الرجال الورع فإنه لا يأمر إلا بخير، وإيّاك والخلاف فإنّ
خلاف الورع العاقل مفسدة في الدين والدنيا. (مجلسی، ۱۴۰۳ق: ۷۵/۱۰۱ - ۱۰۲؛ و با
لفظ «استشیروا»: طبرسی، ۱۳۹۲ق: ۳۱۹)
با مردان بخرد پر هیزکار مشورت‌نما که جز به خیر و نیکی حکم نکنند و مبدا با ایشان
مخالفت ورزی که مخالفت با خردمند پارسا موجب تباهی دین و دنیا است.

این حدیث شریف حاکی از آن است که عقل و ورع، دو معیار اساسی در تشخیص
صلاحیت برای مشورت‌دهی است. البته، نباید از نظر دور داشت که مقصود از عقل
محض در احادیث علوی، عقل ژرف‌نگر است نه عقل گزارشگر، عقلی که از نور
حقیقت نیرو یافته و فعال شده باشد. بدیهی است که چنین عقلی، پویا و جامع همه
ارزش‌هایی است که مراعات آنها در مقام مشورت الزامی است. بر این اساس، می‌توان
دریافت که عقل با علم و فکر و ذکر و ایمان و معرفت، پیوندی ناگسستنی دارد و در پرتو
عقل متذکر و متفکر است که کشف حقایق و واقعیات امکان می‌یابد؛ و مگر مشورت را
هدفی جز دستیابی به واقعیت است؟ از این رو، پیشوایان دین و خرد، یعنی معصومین از
عقل با تعبیری دقیق چون «سازوبرگ مؤمن»، «مركب علم»، «فرستاده خدا»،
«راهبر اندیشه»، «بنیان استوار»، «شمشیر برنده»، «کلید مشکل‌گشا»، «روشنی
روح»، «خاستگاه نیت خالص» و «بهترین مونس و همدم» یاد کرده‌اند و ثمره این حجت
درونی را پایداری و ایستادگی و پیروی از حق دانسته و گفته‌اند که به عقل آدمی کمال یابد

و کارها به صلاح آید و آخرت آباد شود. (حکیمی و دیگران، ۱۳۴۱ ق: ۱/۴۵ - ۴۷) (۵)
بنابراین، مشورت با خردمندانی مؤثر و کارساز خواهد بود که دامنه خردشان گسترده
باشد، چنانکه امیر مؤمنان (ع) فرمود: «الإنسان بعقله». (آمدی، ۱۳۶۶ ش: ۱/۶۱): انسان
به عقل خویش انسان است. به همین دلیل است که آن حضرت(ع) از دست دادن عقل را
از دست دادن حیات شمرده گوید: «فقدالعقل فقدالحياة». (کلینی، ۱۴۰۱ ق: ۱/۲۷) این بدان
معنا است که با زوال عقل، دیگر ارزش‌هایی که در مقام مشورت به‌کار آید، به‌کلی منتفی
خواهد بود؛ زیرا آنچه در ملک و ملکوت سیلان دارد، عقل است و عالم هستی بدون عقل
جز تاریکی مطلق نیست.

مشورت با پرهیزکاران

گروهی دیگر که به مشورت با آنان ترغیب شده است، کسانی هستند که به تقوا و
خوف و خشیت الهی شناخته شده باشند؛ زیرا علاوه بر خرد که مایه امتیاز اصلی
انسان است و نقش آن در مشورت‌دهی بر کسی پوشیده نیست، می‌توان با برخورداری
از تقوا مشورت را در مسیری صحیح به‌جریان انداخت و در پرتو آن، امور را
حل و فصل کرد و از هر انحرافی مصون ماند. علاوه بر قرآن کریم که در آن به اهل
خوف و خشیت و تقوا نوید داده شده است و آنان شایسته مشورت‌دهی دانسته شده‌اند،
امام علی(ع) نیز در این باره می‌فرماید:

شاور فی‌امورک الذین یخشون الله ترشد. (آمدی، ۱۳۶۶ ش: ۴/۱۷۹)

در کارهایت با خدا ترسان مشورت کن تا به حقیقت رسی.

شاور فی‌حدیثک الذین یخافون الله. (مجلسی، ۱۴۰۳ ق: ۱/۹۸/۷۵)

در گفتار خویش با خداترسان مشورت کن.

بدیهی است که بر مشورت با خداترسان و پرهیزکاران از آن روی تأکید شده است
که آنان خودنگهدارند و از مصونیت روحی و اخلاقی برخوردار؛ جز به حق و
عدالت نمی‌اندیشند، هرگز از خیرخواهی دیگران دریغ نمی‌ورزند، با شهادت حقایق
را بیان می‌کنند و در این راه از ملامت ملامت‌گران هراسی به دل راه نمی‌دهند.
نظرخواهی از چنین کسانی قطعاً با موفقیت همراه خواهد بود.

مشورت با تجربه‌دیدگان

یکی از ارزش‌هایی که در شور و مشورت باید به آن توجه شود، تجربه و کارآزمایی است؛ چه، رای‌زدن با خردمند آگاه و کارآزموده به قطع و یقین نتیجه‌ای مطلوب و مطمئن در پی خواهد داشت. کلام متین مولی‌الموحدين بهترین گواه بر این مدعا است:

أفضل من شاورت ذوالتجارب. (آمدی، ۱۳۶۶ش: ۴۵۶/۲)

تجربه‌یافته بهترین کسی است که با او مشورت کنی.

رأی‌الرجل علی قدر تجربته. (آمدی، ۱۳۶۶ش: ۹۵/۴)

ارزش رأی و نظر انسان به اندازه تجربه او است.

أملك الناس لسدادالرأى كل مجرب. (آمدی، ۱۳۶۶ش: ۴۰۸/۲)

صاحب‌نظرترین مردم کسی است که کارآزما و تجربه‌یافته باشد.

اهمیت تجربه در این است که چون با انواع ادراکات در ارتباط است و پیوندی معنوی دارد، راه هرگونه ظن و تقلید و تصور ذهنی را فرو می‌پندد. این ارتباط را از مفهوم تجربه می‌توان دریافت؛ چه، از برخورد دانسته‌های ذهنی در مرحله عمل با واقعیات عینی، معرفت جدیدی به دست می‌آید که به آن تجربه می‌گویند. افزون بر این، امام علی (ع) خود در تبیین ارتباط مزبور می‌فرماید:

فی التجارب علم مستأنف. (کلینی، ۱۴۰۱ق: ۲۲/۸؛ ابن‌شعبه الحرانی، ۱۳۶۳ش: ۹۶)

از تجربه‌ها دانشی نو و تازه به دست می‌آید.

حفظالتجارب رأسالعقل. (آمدی، ۱۳۶۶ش: ۴۰۷/۳)

حفظ تجربه‌ها، سر خردمندی است.

الحزم حفظالتجربة. (آمدی، ۱۳۶۶ش: ۲۳۸/۱)

دوراندیشی در به‌خاطر سپردن تجربه است.

این کلمات نورانی نه تنها حاکی از آن است که تجربه با عقل و علم و حزم ارتباطی وثیق و تنگاتنگ دارد و در پیدایش یافته‌های علمی جدید تأثیرگذار است، بلکه خاطر نشان می‌سازد که ارزش رأی و نظر آدمی به میزان تجربه و کارآزمایی‌اش بستگی دارد.

مشورت با دوراندیشان

یکی دیگر از عوامل کارساز و تأثیرگذار در مشاوره دوراندیشی است، که نشانه خردمندی است و بدان اراده قوت یابد و رأی استوار شود. اصولاً دوراندیشی در امور با تأمل و تدبیر و شکیبایی و آینده‌نگری همراه و همسو است و بی‌گمان از صاحب چنین خصلتی جز اظهارنظری مفید و خردپسند نمی‌توان انتظار داشت. در حدیث علوی آمده است:

مشاورة الحازم المشفق ظفر. (آمدی، ۱۳۶۶ش: ۱۹۶/۶)
مشورت کردن با دوراندیش مهربان مایه پیروزی است.
الظفر بالحزم و الحزم باحالة الرأي. (شریف رضی، ۱۳۸۷ق: ۴۷۷)
پیروزی به دوراندیشی است و دوراندیشی به رأی آزمایی.

از آنجا که دوراندیشی در تفکر اسلامی با ارزش‌هایی چون دانش و خرد و تجربه و پارسایی در ارتباط است، فرد دوراندیش می‌کوشد که با بررسی همه‌جانبه به قضایا بنگرد و نظری خیرخواهانه و رهگشا ابراز دارد، به ویژه اگر طرف مشورت قرار گیرد.

ابومعاذ بشار بن برد را بیت زیر در این معنا است:

إذا بلغ الرأي المشورة بحزم نصيح أو نصيحة
(ابن‌خلکان، ۱۳۹۷ق: ۲۷۲/۱)

هرگاه به‌نظرخواهی از دیگران نیاز باشد، از دوراندیشی فردی خیرخواه یا پند و اندرز شخصی دوراندیش مدد جوی و بهره‌مند آی.

مشورت با اندیشمندان

تفکر و ژرف‌نگری از مهم‌ترین عواملی است که در پویایی شورا تا دستیابی به نتیجه‌ای مطلوب تأثیری به‌سزا دارد. بی‌جهت نیست که در اسلام، اندیشیدن اساس «حیات انسانی» به‌شمار رفته و از آن به پرورش نیروهای باطنی و دریافت‌های قلبی تعبیر شده است: «التفکر حياة قلب البصير». (کلینی، ۴۰۱ق: ۲۸/۱)

افزون بر این، تفکر مایه رشد عقلی انسان و وسیله‌ای برای بهره‌مندی وی از معرفت‌های تجربی است. این خصایص برجسته که با به‌کار انداختن فکر حاصل

می‌شود، به پیدایش رأی صواب در مقام مشورت می‌انجامد؛ چنان‌که امیر مؤمنان (ع) فرمود:

صواب‌الرأی باجالة الافکار. (آمدی، ۱۳۶۶ش: ۲۰۱/۴)
رأی درست در به کار انداختن اندیشه‌هاست.
طول التفکیر یعدل رأی‌المشیر. (آمدی، ۱۳۶۶ش: ۲۵۹/۴)
تفکر ممتد جایگزین نظر مشورتی می‌شود.

مدلول این حدیث شریف، حکایت از آن دارد که چنانچه مشورت‌دهنده علاوه بر توان علمی و رشد عقلی و شناخت تجربی، از قدرت فکری کافی برخوردار باشد، می‌تواند نظری صائب و رهگشا فراتر از حدّ متعارف ارائه کند. مشاوره با اندیشمندان از آن جهت اهمیت دارد که در تعالیم اسلامی تفکر از خواص عقل شمرده شده است و به کسی خردمند توان گفت که با نور اندیشه عقل را روشنی بخشد. از تفکر عقل فعال و بارور شود و چشمه‌سار حکمت در دل بجوشد.

مشورت با دانشمندان

در نظام تعلیمی اسلام از آن رو به مشورت با دانشمندان توصیه شده که علم و معرفت، میزان ارزش انسان و موجب رفعت مقام او است. در هیچ مکتبی به اندازه اسلام به علم و معرفت بها داده نشده است؛ زیرا از علم و آگاهی می‌توان به هدایت رسید و از هدایت به کمال و از کمال به قرب الی‌الله. بنابراین، مشورت با دانشمندان را باید مغتنم شمرد و از نظر سودمندان منتفع شد، چنان‌که مولای متقیان فرمود:

خیر من شاورت ذوالنهی و العلم و أولوالتجارب والحزم. (آمدی، ۱۳۶۶ش: ۴۲۸/۳)

خردمندان و دانشمندان و تجربه‌یادگان و دوراندیشان، بهترین کسانی‌اند که با آنان مشورت می‌کنی.

در این حدیث شریف علاوه بر عالمان، بر مشورت با صاحبان عقل و تجربت و حزم نیز تأکید شده و از مجموعه اوصافی سخن رفته است که مشورت‌دهنده باید آنها را داشته باشد.

در فرمان آن حضرت (ع) به مالک اشتر نخعی نیز آمده است:

و أكثر مدارس العلماء و مناقشة الحكماء في تثبيت ما صلح عليه أمر بلادك و إقامة ما استقام به الناس قبلك. (شريف رضى، ۱۳۸۷ ق: ۴۳۱)

در استوار ساختن آنچه کار شهر هایت بدان سامان پذیرد و برقرار کردن آنچه مردم پیش از تو بر آن بوده‌اند، با دانشمندان فراوان گفت‌وگو کن و با حکیمان فراوان سخن در میان نه.

بدیهی است که مقصود از علم در بیان امام (ع)، علم نافع است، علمی که با ایمان و عمل قرین باشد، به حق راه نماید، بصیرت افزاید و سعادت دین و دنیا بدان فراهم آید.

از مجموعه روایاتی که در جواز مشورت با اهل حلّ و عقد مذکور افتاد، به‌خوبی می‌توان دریافت که الفاظی چون عقل، تجربه، رأی، علم، نُهی، لبّ و حزم یا مشتقات آنها با یکدیگر پیوند معنوی خاص و استواری دارند و وجه اشتراک آنها در این است که همگی بر ادراک اطلاق می‌شود، چنان‌که در قرآن کریم برخی از این الفاظ چون «عقل، رأی، علم و لبّ» به‌انضمام کلماتی از قبیل «فکر، ظن، شعور، ذکر، عرفان، معرفت، فهم، فقه، درایت، یقین، زعم، حفظ، حکمت، خبرت و شهادت»^(۱)، همگی در انواع ادراک استعمال شده است. البته، در این مجموعه احادیث، واژه‌های دیگری چون «خوف»، «خشیت»، «ورع» و «تقوا» به‌چشم می‌خورد که هماهنگی مفهومی ویژه‌ای با یکدیگر دارند و چون در کنار الفاظ علم و ادراک قرار گیرند، این معنی به ذهن متبادر می‌شود که فی‌المثل علم و ورع، عقل و خشیت، حزم و خوف، تجربه و تقوا و نظایر آنها هر کدام به‌مثابه دو بازوی نیرومندی است که جدّ و جهد انسان را در تمامی امور از جمله شورا به نتیجه‌ای معقول و مطلوب می‌رساند. تعبیر تخصص و تعهد که امروزه متداول است، همه این موارد را دربر می‌گیرد.

در منع از مشورت با افراد فاقد صلاحیت

مشورت کردن با افرادی که گرفتار وساوس شیطانی و هواجس نفسانی هستند، کاری است عبث که اگر زیان‌آور نباشد، قطعاً نفعی دربر نخواهد داشت. از این رو، امیر مؤمنان علی(ع) با بیانی هدایتگر به تنویر خردها و اندیشه‌ها پرداخته و مردم را از مشورت با ناهلان و فرومایگان بر حذر داشته است.

انسان ترسو

امام علی(ع) در اجتناب از مشاوره با افراد جبان و ترسو می‌فرماید:

لا تشرکن فی رأیک جباناً یضعفک عن الأمر و یعظم علیک مالیس بعظیم. (آمدی،
۱۳۶۶: ۳۰۹/۶)

زینهار ترسو را در رأی خود شریک مگردان که ترا از دلیری در کارها بازدارد
و چیزهای خرد و کوچک را در چشم تو بزرگ جلوه دهد.

آن حضرت(ع) در عهدنامه‌ای که برای مالک اشتر نخعی نوشت، فرمود:

ترسو را در رایزنی خود درمیار که ترا در کارها سست کند. (شریف رضی،
۱۳۸۷ق: ۴۳۰)

انسان تنگچشم

امام علی(ع) در نهی از هم‌اندیشی و تبادل نظر با بخیل و تنگچشم، خطاب به مالک
می‌نویسد:

لا تدخلن فی مشورتک بخیلاً یعدل بک عن الفضل و یعدک الفقر. (شریف رضی،
۱۳۸۷ق: ۴۳۰)

بخیل را در رایزنی خود درمیار که ترا از احسان و بخشندگی بازگرداند و از فقر و درویشی
بترساند.

از این سخن هشداردهنده درمی‌یابیم که بخیل گرفتار تلقینات شیطانی است و در
گفتار و رفتار به شیطان می‌ماند؛ چنان‌که در قرآن کریم آمده است: «الشَّيْطَانُ يَعِدُكُم
الفقر و یأمرکم بالفحشاء...». (بقره، ۲۶۸)

انسان آزمند

امام علی(ع) در احتراز از مشورت با انسان حریص و آزمند چنین بیان می‌دارد:

لا تشرکن فی مشورتک حریصاً یهون علیک الشر و یزین لک الشره. (آمدی، ۱۳۶۶ش:
۳۱۰/۶)

زینهار آزمند را در مشورت خویش شریک مگردان که بدی را بر تو آسان نماید
و حرص و آز را برایت بیاراید.

در فرمان آن حضرت(ع) به مالک اشتر نیز آمده است:

حریص را در رایزنی خود درمیار که آزمندی را به ناحق در نظرت بیاراید.
(شریفرضی، ۱۳۸۷ق: ۴۳۰)

پیامبر اکرم(ص) نیز در حدیثی خطاب به امیر مؤمنان(ع) بر نهی از مشورت با این سه گروه تأکید فرموده است:

یا علی، لاتشاورنّ جباناً فإِنَّه یضیق علیک المخرج؛ و لاتشاورنّ البخیل فإِنَّه یقتربک عن غایتک؛ و لاتشاورنّ حریصاً فإِنَّه یزین لک شرها. (صدوق، ۱۳۸۹ق: ۱۰۲/۱؛ مجلسی، ۱۴۰۳ق: ۳۸۶/۷۰)

یا علی، با آدم ترسو مشورت مکن که راه بیرون شدن از دشواری‌ها را بر تو تنگ می‌سازد؛ و با بخیل رایزنی مکن که ترا از نیل به مقصود باز می‌دارد؛ و از حریص مشورت مخواه که حرص و آز را در نظرت می‌آراید.

هر چند جبن و بخل و حرص به ظاهر سه خوی ناپسند متفاوت محسوب می‌شوند، هر سه در واقع یک غریزه هستند که در بدگمانی به خدای تعالی با هم شباهت دارند و دشمن جان آدمی بشمارند. هر یک از این سه خصلت، پیشاهنگ بدی‌ها است و آفت شورا.

انسان خودرأی

یکی از بزرگترین آفت‌های شورا، خودرأیی است که در آیین مقدّس اسلام فراوان بر نهی از آن توصیه و تأکید شده و از آثار ناخوشایند آن سخن رفته است. امام علی(ع) در این خصوص فرماید:

لاتستبدّ برأیک فمن استبدّ برأیه هلك. (آمدی، ۱۳۶۶ش: ۲۹۶/۶)
خودرأی مباحث که هر کس خودرأیی کند، به هلاکت رسد.
لیس لمعجب رأی. (آمدی، ۱۳۶۶: ۷۹/۵)
خودبین را رأی و نظر صائب نباشد.

در معارف علوی از «استبداد به رأی» که بسیار مفسده‌انگیز و زیان‌آور است، با تعبیراتی چون «استغناى به رأی»، «قناعت به رأی»، «اعجاب به رأی» و «انفراد

به رأی» نیز یاد شده است.^(۷) این خصلت ناپسند جز به مخاطره و تباهی و لغزش و خواری و عجز و فتور نخواهد انجامید و از این رو، نظرخواهی از افراد خودرأی به هیچ وجه روا نیست، چنان که امام صادق (ع) صریحاً فرمود:

لا تشر علی مستبَدّ برأیه. (مجلسی، ۱۴۰۳ق: ۱۰۵/۷۵)

هرگز با آدم خودرأی مشورت مکن.

بی‌گمان این همه تأکید بر نفی مشورت خواهی از شخص خودرأی بدان جهت است که وی اگر حق را مخالف نظر خود ببیند، آن را نمی‌پذیرد و اگر بر خطا رود، زبان به اعتراف نمی‌گشاید و اگر مطالبی را نداند، حاضر نیست از کسی که می‌داند، بپرسد.

انسان دروغگو

امام علی (ع) در نهی از مشورت با دروغ‌پرداز که مطالب غیرواقعی را با آب و تاب بیان می‌کند و شهادت اذعان حقیقت را در خود نمی‌بیند و از این رو، به ضعف شخصیت مبتلا است، می‌فرماید:

لا تستشر الکتاب فإِنَّه کالسراب یقرّب علیک البعید و یبعّد علیک القریب. (آمدی، ۱۳۶۶

ش: ۳۱۰/۶؛ مجلسی ۱۴۰۳ق: ۲۳۰/۷۸)

با دروغگو مشورت مکن که وی به سراب می‌ماند؛ دور را نزدیک و نزدیک را دور جلوه می‌دهد.

آن حضرت (ع) دروغگو را چون سراب، فریبنده می‌خواند که با دروغ حقیقت را وارونه می‌نمایاند و آدمی را به انحراف و گمراهی می‌کشاند. بی‌گمان نظرخواهی از چنین موجودی خطرناک هرگز روا نباشد.

انسان نادان

نادانی، سر همة بدی‌ها است و منشأ همة زشتی‌ها که ریشه در عجب و خودپسندی دارد و آدمی را به بیراهه می‌کشاند. در اسلام، نادانی و ناآگاهی را بسیار زشت و ناپسند شمرده و به مبارزه با آن پرداخته است و به همین جهت، امام علی (ع) نه تنها در مذمت آن فراوان سخن گفته، بلکه مشورت‌خواهی از نادان را خطرناک و هلاکت‌بار دانسته است:

لاتشاورن فی أمرک من یجهل. (آمدی، ۱۳۶۶ ش: ۲۷۰/۶)
در کار خویش با نادان مشورت مکن.
رأی الجاهل یردی. (آمدی، ۱۳۶۶ ش: ۹۵/۴)
رأی و نظر نادان مایة هلاکت است.
مشاورة الجاهل المشفق خطر. (آمدی، ۱۳۶۶ ش: ۱۴۶/۶)
مشورت کردن با نادان مهربان خطرناک است.

نادان هر چند ممکن است در مقام مشاوره کوشش روا دارد و بدون قصد سوء، نظری ابراز کند، از آنجا که همواره نسنجیده و ناآگاهانه سخن می‌گوید، از رایزنی با او جز رنج فراوان به دست نیاید که گفته‌اند: «دوست نادان بتر ز صد دشمن» (دهخدا، ۱۳۷۰: ۸۳۷/۲).

مولوی ضمن بیان قصه آن آنگیر و صیادان و آن سه ماهی عاقل و نیمه عاقل و ابله، بر نهی از مشورت با نابخردان تأکید می‌کند:

آنکه عاقل بود عزم راه کرد	عزم راه مشکل ناخواه کرد
گفت با اینها ندارم مشورت	که یقین سستم کنند از مقدرت
مهر زاد و بود بر جانشان تند	کاهلی و جهلشان بر من زند
مشورت را زنده‌ای باید نکو	که ترا زنده کند و آن زنده
	کـــــو؟

(مولوی، ۱۳۶۳: ۴۰۷/۲ - ۴۰۸)

جاهل، موجودی بی‌اراده است که به خود فراموشی گرفتار آمده و از خود یادآوری بازمانده است و عمر خود را به بطلالت می‌گذراند. نه خود را می‌شناسد و نه دیگران را؛ نه از حقوق خویش آگاه است و نه از حقوق هموعان؛ نه از زندگی و اهداف آن خبر دارد و نه از ارزش‌های انسانی خویش؛ و به همین جهت، فرصت دستیابی به رشد و کمال برای او فراهم نمی‌آید. نادان بی‌بصیرت به کسی ماند که به بیراهه می‌رود: هر چه تندتر حرکت کند، از مقصد دورتر می‌شود؛ و چون گرفتار جهل است، برخلاف عقل کار می‌کند و در نتیجه، از درک شناخت صحیح و پرورش استعدادهای درونی و حرکت در مسیر تکامل بازمی‌ماند. بنابراین، عقل سلیم چگونه مشورت با چنین فردی را می‌پسندد که از فضایل انسانی بی‌بهره است و با علم و دانایی بیگانه؟ و چون به جهل خویش واقف نیست، بدون شایستگی نیز دعوی‌دار دانایی است.

ذات نایافته از هستی، بخش کی تواند که شود هستی بخش
(دهخدا، ۱۳۷۰ ش: ۸۵۴/۲)

انسان ستهنده

یکی از موانع شورا که بی شباهت به خودرایی نیست، لجاجت و ستهندگی است. این خصلت زشت و ناپسند، نشانه تزلزل شخصیت است و اندیشه را از پویایی و ذهن و زبان را از درک و بیان واقعیت بازمی‌دارد. اصولاً از مشورت‌دهنده لجاجت نه انتظار خیرخواهی می‌رود و نه رأی و نظری صائب به‌ظهور می‌رسد؛ چنان‌که مولای متقیان (ع) فرمود:

اللجاجة تسلل الرأى. (شریف رضی، ۱۳۸۷ ق: ۵۰۱؛ مجلسی، ۱۴۰۳ ق: ۱۰۴/۷۵)
لجاجت رأی و تدبیر را باطل کند.
اللجاج یفسد الرأى. (آمدی، ۱۳۶۶ ش: ۲۶۹/۱)
لجاجت رأی و اندیشه را تباہ سازد.
اللجوج لا رأى له. (آمدی، ۱۳۶۶ ش: ۲۲۳/۱)
لجوج و ستهنده را رأی و نظر صائب نباشد.

از آنجا که لجاجت آدمی را از درست‌اندیشیدن و ابراز نظر مفید و رهگشا بازمی‌دارد و موجب تشویش خاطر و خسران می‌شود، امام علی (ع) آن را زشت و ناپسند شمرده و از لجوج حق‌ناپذیر با تعبیری چون «زشتخوی بی‌فکر»، «کژاندیش»، «فته‌انگیز» و «بی‌تدبیر» نام برده است.^(۸) بنابراین، هرکس که از در لجاجت درآید، بی‌گمان بر رأی و نظرش اعتماد نشاید.

مولوی در مثنوی آورده است که فرعون چون سخن موسی (ع) را شنید و نزدیک بود نرم و رام شود، روی به هامان کرد و با او مشورت کرد. هامان از سر ستیز، رهنی را بر ریزنی برگزید تا از تأثیر کلام موسی بکاهد:

مشورت‌کردی که کینش بود خو	چون به هامان که وزیرش بود او
بنده گردی ژنده‌پوشی را به ریو	پس بگفتی تاکنون بودی خدیو
آن سخن بر شیشه خانه او زدی	همچو سنگ منجینی آمدی
ساختی، دریکدم او کردی خراب	هرچه صدروز آن کلیم
	خوش‌خط‌باب

(مولوی، ۱۳۶۳ ش: ۳۵۱/۲)

علاوه بر افرادی که نمی‌توان از آنان نظرخواهی کرد، امام صادق (ع) از کسانی دیگر چون «احمق»، «عبد»، «سفله» و «متلون» نام برده و بر اجتناب از مشورت با ایشان تأکید فرموده است. (مجلسی، ۴۰۳ق: ۹۹/۷۵، ۱۰۴ و ۲۳۰/۷۸)

بدیهی است که احمق خود را برای دیگری به رنج می‌افکند، اما برخلاف انتظار به او زیان می‌رساند؛ برده و فرومایه نیز به جهت سست عهدی و کج‌فهمی و سبکساری چندان قابل اعتماد نیستند، و از آدم بوقلمون صفت هم که هر دم به رنگی درآید، جز القای بی‌ثباتی و تزلزل فکری کاری نیاید.

از مجموع احادیثی که در این بخش بحث و بررسی شد، نیک می‌توان دریافت که کار این گروه شیطانی است و مشورت با آنان هرگز روا نباشد؛ چه، ترس و بخل و حرص و خودرایی و جهل و لجابت و حماقت و فرومایگی و تلون همه از صفات مذموم و خصال نکوهیده بشمارند که چون هر یک از آنها در وجود آدمی بروز و ظهور یابد، وی را منحرف و از راه به در می‌کند و مانع پیدایش ملکه عدالت در او می‌شود.

مشورت با دشمنان

مشورت کردن با دشمنان گاه جایز است و گاه ممنوع. جایز وقتی است که نفعی از آن عاید شود و ممنوع وقتی است که در آن احتمال خطر رود.

امام علی(ع) در جواز مشورت با دشمن می‌فرماید:

استشر أعداک تعرف من رأیهم مقدار عداوتهم و مواضع مقاصدهم. (آمدی، ۱۳۶۶ش: ۲۳۳/۲)

با دشمنانت مشورت کن تا از رأی آنان مقدار عداوتشان را دریابی و پایگاه‌های مورد نظرشان را نیک بشناسی.

از این حدیث برمی‌آید که برای آگاهی از میزان عداوت و کسب اطلاعات ضروری از قدرت نظامی و سازوکار جنگی دشمن می‌توان با وی به مشورت پرداخت. البته، به نظر می‌رسد که شرکت در چنین شورایی باید به شیوه‌ای نفوذی و رمزی بوده باشد تا خطری عامل نفوذی را تهدید نکند.

در مقابل، آن حضرت(ع) در حدیثی مشورت با دشمن را منع فرموده گوید:

لا تشاور عدوک و استره خبرک. (آمدی، ۱۳۶۶ش: ۲۶۹/۶)

قرآن بدان گویا است: «چون خدا و پیامبرش در کاری حکم کنند، هیچ مرد و زن باایمانی را در آن کار اختیاری نیست و هر کس که از فرمان خدا و رسول سرباز زند، سخت در گمراهی افتاده است». (احزاب، ۳۶/۳۳) در مسائل اختلافی هم شواهد قرآنی و حدیثی بر لزوم رجوع به خدا و رسول و اولوالامر دلالت دارد؛ چه طبق آیه ۵۹ سوره نساء، مؤمنان فرمان یافته‌اند که از خدا و رسول و پیشوایان معصوم اطاعت کنند و هرگاه در چیزی کار به نزاع کشد، آن را به حکم خدا و رسول بازگردانند. آنگاه بدین نکته دلالت شده‌اند که «اگر به پیامبر و پیشوایان رجوع می‌کردند، حقیقت امر را درمی‌یافتند». (نساء، ۸۳/۴) امام علی (ع) نیز با استناد به کتاب خدا بر این مهم تأکید فرموده و سپس مسئله رجوع به خدا و رسول را ضمن عهدنامه‌ای که برای مالک اشتر نخعی نوشته است، چنین تفسیر و تبیین می‌فرماید: «بازگرداندن به خدا، فراگرفتن محکم کتاب او قرآن است و بازگرداندن به رسول، به‌کار بستن سنت جامع او است که پذیرفته همگان است». (شریفرضی، ۱۳۸۷ق: ۴۳۴)

از این مطالب روشن می‌شود که درباره اصول احکام و قوانین شرعی و فرامین الهی هرگز نیازی به مشورت نیست و تنها در موضوعات و مصادیق است که به‌مدد تحقیق و مشاوره می‌توان شیوه درست را برگزید؛ چنان‌که پیامبر اکرم (ص) در قانونگذاری هیچ‌گاه با دیگران همفکری و تبادل نظر نمی‌کرد و فقط در طرز اجرای احکام و چگونگی تطبیق قوانین نظر مسلمانان را جویا می‌شد. به تعبیر دیگر، در جامعه اسلامی، اموری است توقیفی که مختص خدای تعالی است و هیچ‌کس حتی رسول خدا (ص) حق اظهارنظر در آن را ندارد و از آنجا که این امور صرفاً الهی است، تکلیف آن را خداوند خود باید تعیین کند. در این خصوص می‌توان به مسئله مهم رسالت و تشریح احکام و تحلیل حلال و تحریم حرام اشاره کرد که همگی به حضرت حق مربوط است و پیامبران گرامی در واقع برگزیدگانی هستند که احکام الهی را از منبع وحی دریافت می‌کنند و در اختیار مردم می‌نهند و به‌هیچ‌وجه حق ندارند حکمی را تشریح کنند یا تکلیفی را دگرگون سازند. در قرآن کریم آمده است:

.. الله أعلم حیث يجعل رسالته ... (انعام، ۱۲۴/۶)

خدا خود بهتر می‌داند که رسالت خویش را کجا نهد.

.. قال الذین لا یرجون لقاءنا انت بقرآن غیر هذا اوبدله قل مایکون لی ان ابدله من تلقاء نفسی ... (یونس ۱۵/۱۰۰)
کسانی که به دیدار ما امید ندارند، می‌گویند: قرآنی جز این بیاور یا دگرگونش کن.
بگو: من حق ندارم که آن را از پیش خود دگرگون کنم.

این آیات بیّنات حکایت از آن دارد که شارع واقعی نزد مسلمانان خداوند بی‌همتا است و پیمبران و امامان همگی بیانگر احکامی هستند که از جانب حق تعالی در اختیارشان نهاده شده است. بنابراین، احکام تکلیفی هرگز تغییر و تبدیل نمی‌پذیرند و مشورت درباره آنها به هیچ‌وجه جایز نیست؛ برعکس، مشورت در موردی روا است که موضوع از نظر حکم مبهم بوده یا در کتاب و سنت بدان اشارت نرفته باشد. در این خصوص، احادیث بسیاری وارد شده که از جمله آنها دو حدیث زیر است:

۱. از امام علی (ع) روایت شده است که فرمود: به رسول خدا (ص) عرض کردم: چنانچه مسئله‌ای پیش آید که در قرآن و سنت از آن سخن نرفته باشد، تکلیف چیست؟ آن حضرت فرمود: درباره آن با عالمان دین و پارسایان مشورت کنید و به رأی یک تن عمل نکنید. (متقی هندی، ۴۰۵: ۱/۵۸۱۲)

۲. طلحه و زبیر پس از بیعت با امام علی (ع) به خلافت، لب به اعتراض گشودند که چرا آن حضرت (ع) با ایشان مشورت نکرد. امام (ع) در پاسخ فرمود: به کتاب خدا و سنت رسول نگریستم و برطبق آنها عمل کردم و نیازی نداشتم در این باره از شما و دیگران نظرخواهی کنم. چنانچه با مسئله‌ای مواجه شدم که نه در قرآن آمده و نه در سنت دلیلی بر آن وجود داشته باشد و مشورت ضرورت یابد، حتماً با شما مشورت خواهم کرد. (مجلسی، ۴۰۳: ۱/۳۲ - ۲۲؛ و مقایسه کنید با: شریف‌رضی، ۳۸۷: ۳۲۲)

از این روایات استنباط می‌شود که اولاً اهل حلّ و عقد کسانی را گویند که علم و آگاهی و عدالت و تقوا و به بیان امروزی، تعهد و تخصص کافی داشته باشند تا بتوان از رأی و نظر آنان در حل و فصل امور بهره گرفت؛ ثانیاً مشورت در موضوعات و مصادیق مجاز است و در احکام ممنوع، منتها گاهی ممکن است حکمی به جهت اضطرار تغییر یابد که به مجرد منتفی شدن علت اضطرار، حکم نوظهور به حالت اولیه بازمی‌گردد.

نتیجه‌گیری

شورا و مشورت در سیرة نظری و عملی امیر مؤمنان علی(ع) با درونمایه‌ای نورانی از اسرار معنوی و خرد ناب، از مکانتی والا و جامعیتی شگرف برخوردار بوده و در کانون توجه حضرتش قرار داشته است. رهنمودهای پرمزوراز نشأت‌گرفته از اندیشه ملکوتی امام(ع) در تبیین مفهوم و مفاد شورا و اهمیت و ضرورت انکارناپذیر آن، از زوایای مختلف بحث و بررسی شده و با ارائه دلایل و مستندات به نتایجی انجامیده است، از جمله:

۱. شورا و رأی‌آزمایی در فرهنگ و تفکر علوی، مبنای وحیانی داشته و مبتنی بر عقل و شرع بوده است و در واقع می‌توان آن را بازتابی مفصل از تعالیم مجمل قرآنی تلقی کرد.

۲. مشورت در مواردی جایز است که موضوع از نظر حکم مبهم بوده یا در کتاب و سنت از آن سخن نرفته باشد، برخلاف امور توفیقی و احکام تکلیفی که، قطعیت دارند و غیر قابل تغییرند.

۳. هیچ‌کس از نظر خواهی و بهر‌مگیری از آرا و افکار و تجارب دیگران بی‌نیاز نیست، هرچند در خرد برتر و به دانش تواناتر بوده باشد؛ منتها مشورت‌کردن با کسانی روا است که مشورت‌جوینده را به‌آنچه حق و صواب است، رهنمون شوند و از خیر خواهی به او دریغ نوزند و چنانچه نتوانند نظری صائب ارائه دهند، وی را به فردی آگاه و مطلع و مورد وثوق راهنمایی کنند.

۴. سند اصالت شورا عقل و نقل این دو حجت درونی و بیرونی خداوندی است که بر اساس آنها وصول به هدف غایی یا واقعیت مطلوب امکان‌پذیر خواهد بود.

۵. آزاداندیشی در شورا موهبتی است که به انسان امکان می‌دهد با اندیشه‌ای آزاد از هر قید و بندی آرای گوناگون را به‌دقت بشنود و از بهترین آنها پیروی کند و از آفت خودرأیی و تکروی در تصمیم‌گیریها مصون ماند.

۶. اهتمام به مشورت و تبادل نظر در تحکیم روابط اجتماعی و سامان‌دهی به فرهنگ عمومی برای رهبران و مدیران جامعه و مقامات دینی و مذهبی امری ضروری بلکه یک وظیفه است و بی‌توجهی به آن یا از ناآگاهی و بی‌اطلاعی است و یا معلول خودرأیی و غرض‌ورزی.

۷. وجه غالب شورا از دیدگاه امام(ع)، علاوه بر تعلیم و تربیت نفوس در شناخت

حدود و جایگاه والای مشورت و ترغیب به مشارکت جدی در حل مشکلات و جلب منافع و مصالح همگانی، این است که زمینه‌های مساعد برای اجرای عدالت اجتماعی فراهم آید و راه رشد و صلاح و تعالی فراروی فرد و جامعه هموار شود.

۸. مشورت‌خواهی و مشورت‌دهی را آدابی موسوم به «اخلاق رایزنی» است که با رعایت دقیق آنها می‌توان روحی تازه در کالبد جامعه دمید و مردم‌سالاری دینی را تحقق عینی بخشید.

۹. رهنمودهای امام(ع) در تشخیص مشاور شایسته از ناشایست، تصویری روشن از انسان‌شناسی شورا به‌دست می‌دهد و مشورت‌جوینده را در انتخاب اصلح مدد می‌رساند.

با تمامی این اوصاف، شورا اصلی راهبردی در حوزه فلسفه سیاسی اسلام است با محوریت انسان که از دو بعد درخور تأمل است: نخست آنکه انسان را به‌خود متکی می‌سازد و از داشتن امکانات و نیروهای سازنده مطلع می‌گرداند و نظرش را به اصل تفاهم و ایجاد هماهنگی در زندگی معطوف می‌دارد و دو دیگر آنکه به انسان و نقش تأثیرگذارش در تمشیت امور بها می‌دهد و بر شایستگی‌اش در بهره‌مندی از حیات مستند به عقل و شعور صحه می‌نهد.

پی‌نوشت

۱. به جز آیات کریمه ۲۳ - ۲۵ و ۲۷ که مدنی است. (← رامیار، ۱۳۶۲ش: ۶۹۲)
۲. از این اوصاف در آیه‌های ۳۶ - ۳۹ سوره شوری چنین یاد شده است: مؤمنان به خدا توکل کنند، از گناهان و زشتی‌ها دوری جویند، به‌هنگام خشم از خطا درگذرند، به دعوت پروردگار پاسخ گویند، نماز را برپای دارند، در راه خدا انفاق کنند و چون ستمی بر آنان رود، داد خویش ستانند.
۳. این حدیث شریف با لفظ «خاب» به‌جای «حار» نیز روایت شده است. (← ابوالفتوح رازی، ۱۳۵۶ش: ۶۵/۱۰)
۴. این حدیث شریف با لفظ «الرشاد» به‌جای «الصواب» نیز روایت شده است. (← مجلسی، ۴۰۳ق: ۱۰۵/۷۵)
۵. برای آگاهی بیشتر درباب عقل و ارزش‌های مترتب بر آن، رجوع شود به: کلینی، ۴۰۱ق: ۱۰/۱ - ۲۹؛ ابن‌شعبه‌الحرانی، ۱۳۶۳ش: ۳۸۳ - ۴۰۲.

۶. برای تفصیل بیشتر رجوع شود به: طباطبائی، ۱۳۹۰ - ۱۳۹۴ق: ۲/۲۴۷ - ۲۴۹.
۷. برای تفصیل بیشتر رجوع شود به: برازش، ۱۳۷۱ش: ۲/۱۰۶۳؛ مجلسی، ۱۴۰۳ق: ۱۰۵/۵.
۸. برای تفصیل بیشتر رجوع شود به: برازش، ۱۳۷۱ش: ۳/۲۶۰۸ - ۲۶۰۹.

منابع

قرآن.

- آمدی، عبدالواحد بن محمد تمیمی (۱۳۶۶ش). *غرر الحکم و درر الکلم*، شرح جمال‌الدین محمد خوانساری، با مقدمه و تصحیح و تعلیق میرجلال‌الدین حسینی ارموی (محدث)، تهران: دانشگاه تهران.
- ابن حنبل، ابو عبدالله الشیبانی (۴۱۴ق/۹۹۳م). *مسند الامام احمد بن محمد بن حنبل*، بیروت: مؤسسة التاریخ العربی و دار احیاء التراث العربی.
- ابن خلکان، ابوالعباس شمس‌الدین احمد بن محمد (۳۹۷ق/۹۷۷م). *وفیات الاعیان و انباء ابناء الزمان*، حقه احسان عباس، بیروت: دار صادر.
- ابن شعبه الحرّانی، ابومحمد الحسن بن علی بن الحسین (۴۰۴ق/۳۶۳ش). *تحف العقول عن آل الرسول*، صححه و علق علیه علی‌اکبر الغفاری، قم: مؤسسة النشر الاسلامی التابعة لجماعة المدرسين.
- ابن فارس، ابوالحسین احمد (۴۰۴ق). *معجم مقاییس اللغة*، تحقیق و ضبط عبدالسلام محمد هارون، قم: مکتب الاعلام الاسلامی.
- ابن منظور، محمد (۴۱۳ق/۹۹۳م). *لسان العرب*، بیروت: مؤسسة التاریخ العربی و دار احیاء التراث العربی.
- ابن هشام المعافری، ابومحمد عبدالملک (بی‌تا). *السیرة النبویة*، قدم لها و علق علیها و ضبطها طه عبدالرؤوف سعد، مصر: مکتبة الکلیات الازهریة.
- ابوالفتوح رازی، حسین بن علی (۳۵۶ش). *تفسیر شیخ ابوالفتوح رازی*، تصحیح و حواشی به قلم میرزا ابوالحسن شعرانی، تهران: کتابفروشی اسلامیة.
- برازش، علی‌رضا (۱۳۷۱ش). *المعجم المفهرس لألفاظ غرر الحکم و درر الکلم*، تهران: امیرکبیر.
- الحکیمی، محمدرضا و دیگران (۴۳۱ق/۱۳۷۱ش). *الحیة*، طهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی.
- دهخدا، علی‌اکبر (۱۳۷۰ش). *امثال و حکم*، تهران: امیرکبیر.
- دهخدا، علی‌اکبر (۱۳۲۵ش به بعد). *لغت‌نامه*، زیر نظر محمد معین و سید جعفر شهیدی، تهران: دانشگاه تهران.
- الراغب الاصفهانی، ابوالقاسم الحسین بن محمد (بی‌تا). *المفردات فی غریب القرآن*، تحقیق و ضبط محمد سید کیلانی، بیروت: دار المعرفة.
- رامیار، محمود (۱۳۶۲ش). *تاریخ قرآن*، تهران: امیرکبیر.

عليرضا ميرزا محمد ١٥٣

- رفيع الدين همداني، اسحاق بن محمد (قاضي ابرقوه) (١٣٥٩ - ١٣٦٠ ش). سيرت رسول الله، با مقدمه و تصحيح اصغر مهدي، تهران: بنياد فرهنگ ايران.
- سجادي، سيدجعفر (١٣٧٩ ش). فرهنگ معارف اسلامي، تهران: كوشش.
- السيوطي، عبدالرحمن (بي تا). الاتقان في علوم القرآن، بيروت: عالم الكتب.
- الشريف الرضي، محمد بن الحسين (١٣٨٧ ق / ١٩٦٧ م). نهج البلاغة، ضبط نصّه و ابتكر فهرسه العلميّة صبحي الصالح، بيروت: بي تا.
- الصدوق، ابو جعفر محمد (١٣٨٩ ق / ١٣٤٠ ش). كتاب الخصال، صححه و علق عليه علي اكبر الغفاري، تهران: مكتبة الصدوق.
- الطباطبائي، السيد محمد حسين (١٣٩٠ - ١٣٩٤ ق / ١٩٧٠ - ١٩٧٤ م). الميزان في تفسير القرآن، بيروت: مؤسسة الاعلمي للمطبوعات.
- طبرسي، ابو علي الفضل بن الحسن (١٤٠٨ ق / ١٩٨٨ م). مجمع البيان في تفسير القرآن، تصحيح و تحقيق و تعليق السيد هاشم الرسولي المحلاتي و السيد فضل الله اليزدي الطباطبائي، مقدمة الحجة محمد جواد البلاغي، بيروت: دار المعرفة.
- طبرسي، رضي الدين ابو نصر الحسن بن الفضل (١٣٩٢ ق / ١٩٧٢ م). مكارم الاخلاق، قدم له و علق عليه محمد حسين الأعلمي، بيروت: مؤسسة الأعلمي للمطبوعات.
- الفيض الكاشاني، محمد حسن بن مرتضى بن محمود (١٣٦١ ش). المحجة البيضاء في تهذيب الاحياء، صححه و علق عليه علي اكبر الغفاري، قم: دفتر انتشارات اسلامي وابسته به جامعة مدرسين حوزه علميه.
- الكليني الرازي، ابو جعفر محمد بن يعقوب (١٤٠١ ق). الكافي، صححه و علق عليه علي اكبر الغفاري، با مقدمة حسين علي محفوظ، بيروت، دار صعب و دار التعارف للمطبوعات.
- المتقي الهندي، علاء الدين علي (١٤٠٥ ق / ١٩٨٥ م). كنز العمال في سنن الأقوال والافعال، ضبطه و فسّر غريبه الشيخ بكرى حياتي، و صححه و وضع فهرسه و مفتاحه الشيخ صفوة السقاء، بيروت: مؤسسة الرسالة.
- المجلسي، محمد باقر (١٤٠٣ ق / ١٩٨٣ م). بحار الانوار الجامعة لدرر اخبار الأئمة الاطهار، بيروت: دار احياء التراث العربي.
- معين، محمد (١٣٦٠ ش). فرهنگ فارسي، تهران: اميركبير.
- مفيد، ابو عبدالله محمد بن محمد بن النعمان العكبري البغدادي (١٣٩٩ ق / ١٩٧٩ م). الارشاد، بيروت: مؤسسة الاعلمي للمطبوعات.
- مولوي، جلال الدين محمد بن محمد بن الحسين البلخي (١٣٦٣). مثنوي معنوي، به تصحيح رينولد. ا. نيكلسون، به اهتمام نصر الله پورجوادي، تهران: اميركبير.
- نظامي گنجوي (١٣٤٣ ش). مخزن الاسرار، با تصحيح و حواشي حسن وحيد دستگردي، تهران: مؤسسة مطبوعاتي علمي.